

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KIRISH BO‘LAKLI GAPLARNING LINGVOKULTUROLOGIK JIHATLARIGA TIPOLOGIK YONDASHUVLAR

Kosimova Khusnurakhon Oybek qizi- Andijon Davlat Chet tillari instituti tayanch
doktoranti email: gosimovaxusnura@gmail.com

Annotatsiya. Maqola hozirgi zamon tilshunosligida gapning kirish bo‘laklari maqomi, ularning lingvokognitiv asoslari, struktural-semantik, kommunikativ-pragmatik va lingvokulturologik jihatlarini ingliz va o‘zbek tillari materialida qiyosiy-tipologik asnoda o‘rganishga bag‘ishlanadi. Unda kirish bo‘laklar turlari tasniflashtiriladi, ularning qiyoslanayotgan tillardagi izomorfik va allomorfik jihatlarini va ularni taqozo etuvchi lisoniy va nolisoniy omillar ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: kirish bo‘laklar, parenteza, parenteza tasnifi, tenglashish, tobelashish, kirishish sintaktik munosabatlar turlari sifatida, kommunikativ ehtiyoj, kommunikativ muddao, kirish bo‘laklarning kommunikativ-pragmatik turlari va lingvokulturologik jihatlarini.

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫМ АСПЕКТАМ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ВВОДНЫМИ ЧАСТЯМИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Косимова Хуснорахон Ойбек кизи – базовая докторантка Андиганский
государственный институт иностранных языков email:

gosimovaxusnura@gmail.com

Аннотация.

Данная статья посвящена сопоставительно-типологическому изучению лингвокогнитивных основ, структурно-семантических, коммуникативно-прагматических и лингвокультурологических особенностей вводных членов предложения в современном английском и узбекском языках. В ней разработана таксономика типов вводных членов предложения, выявлены их изоморфные и

алломорфные свойства и лингвистические и экстралингвистические факторы, обуславливающие последние.

Ключевые слова: вводные члены, парентеза, классификация парентезы, сочинение, подчинение, введение как тип синтаксических отношений, коммуникативная потребность, коммуникативная интенция, коммуникативно-прагматические типы вводных членов предложения и их лингвокультурологические особенности

TYPOLOGICAL APPROACHES TO THE LINGUOCULTURAL ASPECTS OF SENTENCES WITH INTRODUCTORY PARTS IN ENGLISH AND UZBEKI

Kosimova Khusnorakhon Oybek kizi - basic doctoral student Andijan State Institute
of Foreign Languages email: qosimovaxusnura@gmail.com

Abstract. This article devoted to to the comparative-typological study of the status of introductory parts of the sentence, their linguocognitive basis, structural-semantic, communicative-pragmatic and lingvoculturological aspects on the materials of English and Uzbek. In the article, the types of introductory parts are categorized, in the languages that are being compared, their isomorphic and allomorphic aspects and the factors causing them are revealed.

Key words: introductory parts, parenthesis, classification of parenthesis, coordination, subordination and introduction as types of syntactic relations, communicative need, communicative intention, communicative-pragmatic types of introductory parts and their linguoculturological features.

Kirish. Hozirgi zamon tilshunosligida gap va uning bo'laklari masalasi, ularning gapdagi vazifalari, ob'ektiv borliqni in'ikos etishdagi ishtiroki, shuningdek ularning lingvokulturologik xususiyatlari o'rganish bo'yicha bir qator muammolar o'z yechimini hanuzgacha kutib turibdi.

Sintaksis bobida eng markaziy masala gap bo'laklari va ularning darajalanish jihatdan ahamiyati(birinchi, ikkinchi darajali bo'laklar, kirish bo'laklar va hokazolar)

bugungi kunda ham keskin tortishuvlar va jiddiy baxs-munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, gapdagi kirish bo'laklarga bo'lgan qiziqish va e'tibor tobora kuchayib bormoqda, buning dalili sifatida tilshunoslikda turli tillar materiallarida monolingval va ko'p tillar materiallarida polilingval asnoda qiyosiy-tipologik izlanishlarning amalga oshirilib kelinganining guvohi bo'lamiz (Ilyish 1971; Sayfullayev 1972; Stolyarova 1985; Abduraxmonov 1996; G'ulomov, Asqarova 1992; Nurmonov 2002; Pirogova 2009; Duvallon 2012; Makinnerney 2016; Xoshimov 2006; 2019 va h.k)[1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Mazkur ilmiy izlanishlarda kirish bo'lak, uning maqomi, ta'rifi, struktural-semantik turlari, funktsional-kommunikativ jihatlari, gapdagi vazifalari kabi bir qator masalalar tahlilga tortilgan bo'lib, muhim natijalar va xulosalar olingan, lekin bu tadqiqotlarning barchasi an'anaviy struktural tilshunoslik yo'nalishida amalga oshirilgan bo'lib, ularga antropotsentrik tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashilmagan, ushbu bo'laklarning lingvokognitiv asoslari va lingvokulturologik xususiyatlariga e'tibor umuman qaratilmagan.

Adabiyotlar tahlili: Gap nazariyasi bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy ishlar orasida prof. L.S.Barxudarov tadqiqotlarining natijalari muhim o'rin tutadi. Gap nazariyasida L.S.Barxudarovning gapga bo'lgan yondashuvi o'ziga xos bo'lib, o'zining sof grammatik jihatlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, uning gapga bergan quyidagi grammatik ta'rifi o'ziga xos betakrordir: "Gap(sentence) deb ega va kesim strukturasidan iborat bo'lgan shunday til birligiga aytiladiki, unda mazkur struktura uni minimal nutq birligiga aylantira oladi"[11. B.141-143]. Shunday qilib, gap deganda L.S.Barxudarova ta'biriga ko'ra ega-kesimli strukturani tushunish kerak. Masalan, "Bolalar keldi" – "The children have come".

Shuni ta'kidlash lozimki, ba'zan gaplar quyidagi tarkibga ega bo'lishi ham mumkin: Albatta, bolalar keldi" – "Of course, the children have come". Bunday gaplar ega-kesimdan tashqari tarkibida kirish bo'lak borligi bilan ham yuqoridagi gaplardan farq qiladi. Demak, gapning strukturasini kirish bo'lak kengaytirishi

mumkin ekan, shu bois uning grammatik ta'rifiga ham biroz o'zgartish kiritish mumkin. Unda gapni "Gap(sentence) deb strukturasi ega, kesim va parenteza(kirish bo'lak)dan iborat bo'lgan shunday til birligiga aytiladiki, unda mazkur struktura uni minimal nutq birligiga aylantira oladi" deb qisman to'ldirish maqsadga muvofiqdir.

Ko'rinib turibdiki, gapning gap bo'lib shakllanishi uchun ega va kesim birligi muhimdir. Shu o'rinda, gap bo'laklariga ajratish va ularni darajalarga bo'lishda qaysi bo'lak bosh, ikkinchi bo'lak ekanligi va kirish bo'laklar nechanchi darajali bo'lak ekanligi haqida ko'p mulohazalar mavjuddir. Ma'lum adabiyotlarda gap bo'laklarini bosh(ega, kesim) va ikkinchi darajali(to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) bo'laklarga ajratilgan, lekin kirish bo'laklarning nechanchi darajali bo'laklar qatoriga kirishi haqida ma'lumotlar berilmagan[12. B. 213], aksincha u gap bo'lagi maqomiga ega bo'lmagan element deb hanuzgacha taxlil qilib kelingan.

Tilshunos olim G'.M. Xoshimov "Gap va uning bo'laklariga hamda kengaytiruvchilariga qiyosiy-tipologik yondashuv" maqolasida gap bo'laklariga va ularning darajalanishlariga o'ziga xos tavsif va tasnif berib o'tgan. Unga ko'ra, ega bosh bo'lak(mutlaq hokim), kesim ikkinchi darajali bo'lak (egaga mutlaq tobe), to'ldiruvchi va hollar uchinchi darajali bo'laklar(kesimga tobe), aniqlovchi va izohlovchi to'rtinchi darajali (otlashgan bo'laklarning barchasiga tobe) va kirish bo'laklar beshinchi darajali(butun gapga tobe) bo'laklardir[10. B. 75].

Ko'p adabiyotlarda kirish bo'laklarga so'zlovchining aytilayotgan fikriga munosabatini bildiruvchi, lekin gapning boshqa bo'laklari bilan sintaktik va grammatik jihatdan aloqaga kirishmaygan elementlar deb ta'rif berilgan. X. Abdurahmonovning fikriga ko'ra, "So'zlovchi bayon etayotgan fikriga munosabatini bildiradigan so'z yoki so'z birikma kirish so'z yoki kirish birikma deyiladi. Ular gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydi" [4. B. 233]. A. G'ulomov va M.A. Asqarova esa kirish so'zlarga quyidagicha ta'rif beradilar: "Kirish so'zlar so'zlovchining aytilayotgan fikriga munosabati bildiradigan, lekin shu gapning bo'laklari bilan sintaktik jihatdan bog'lanmagan elementlardir" [5. B. 190].

Kirish soʻzlar haqida Abdurauf Fitrat quyidagilarni yozadi: «Gap orasida shul gapning boʻlaklari bilan «nahvi» bir munosabat boʻlmogʻon bir soʻz yo bir gap kirgiziladir. Mana shul yot boʻlub kirgan soʻz yo gapka «kirish soʻz» deyiladir»[6.B. 163]. Andryu Makinnerney esa oʻz tadqiqot ishi natijasida kirish boʻlaklarni sintaktik jihatdan gap bilan umuman aloqador emas degan xulosaga keladi[9. B. 42].

Biz gapni soʻz kabi yaxlit, monolit til birligi, toʻgʻrirogʻi til belgisi, yaʼni sintaktik butunlik sifatida olsak, uning tarkibidagi har bir boʻlakni unga tegishli deb qarashimiz kerak boʻladi. Agar soʻz birikmasini ham sintaktik butunlik deb olsak, uni tashkil qilgan har bir soʻzning oʻz vazifasi bor deb qaralsa va undagi biror soʻz tushirib qoldirilgan taqdirda, unda fikr, kommunikativ intentsiya toʻliq ifoda etilmay qoladi. Yoki matn tarkibidagi har bir gapni olsak, u matnning toʻliq tashkil topishi va unda maʼno butunligining saqlanishiga bevosita xizmat qiladi. Demak, gap ham bir sintaktik birlik boʻlganligi sababli undagi har bir boʻlak shakl va maʼno butunligini taʼminlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan olib qaralsa, kirish boʻlaklarning gapga hech qanday aloqasi yoʻq deb qarashga tilshunoslikda aniq bir ilmiy asos yoʻq, chunki ular har bir tilda oʻz maqomiga ega boʻlgan, kommunikativ-pragmatik va lingvokulturologik jihatdan muhim boʻlgan bir kontsept, yaʼni aksiologik baholash nuqtai nazaridan olib qaralganda “subʼektiv-modal munosabat” kontseptini ifodalash uchun maxsuslashgan gap boʻlaklaridir.

Ushbu masalada rus tilshunosi B.A. Ilyish gapdagi har bir element gapning strukturasiga kiradi va kirish boʻlaklari ham huddi gapdagi boshqa soʻzlardek gap boʻlaklari ekanligini taʼkidlaydi[1. B. 363]. I. Stolyarova oʻz ishlarida kirish boʻlaklarining gapga semantik jihatdan bogʻlanganini va ulardagi modallik maʼnosi gap mazmuniga katta taʼsir koʻrsatishini tahlil qilib oʻtgan[3.B. 11 – 13].

Tadqiqot metodologiyasi. Fikrimiz dalili sifatida quyidagi ingliz va oʻzbek tillaridagi gaplarni tahlil qilaylik:

-Really, I didn't know anything [14. B. 7].

-Toʻgʻrisi, meni bundan hech xabarim yoʻq edi [15. B. 12].

-Perhaps, we shall have some good news for you soon [14.B. 17].

-Ehtimol, bugun-erta sizga biror yangilik bo‘lib qolar[15. B. 23].

Yuqoridagi gaplarning birinchi va ikkinchisida so‘zlovchining rost gapni aytmoqchiligi, uchinchi va to‘rtinchi gapda esa taxmin qilayotganligi kirish bo‘laklar orqali ifodalanilyapti. Ushbu kirish bo‘laklar so‘zlovchining fikrini to‘liq ifodalashga xizmat qilyapti. Bundan tashqari, bu kirish bo‘laklar gaplarning biror bo‘lagi yoki bo‘laklariga emas, balki yaxlit, butun gaplarga bog‘lanib kelyapti.

Tilshunoslikda kirish konstruktsiyalarini ifodalash uchun ko‘pincha “parenteza” termini qo‘llaniladi. Lug‘atlarda “parenteza” gapga qo‘shimcha ma’no kirituvchi so‘z, so‘z birikma yoki gap deb ta’rif beriladi. Shuning uchun, kirish bo‘laklar yana “parenteza bo‘laklar” deb ham ataladi. Shuningdek, kirish bo‘laklar klouzlar(gapga teng ega-kesimli strukturalar) bilan ham ifodalanishi kuzatiladi, bunday kirish gapli ko‘shma gaplarni G‘.M Xoshimov “parentaksema” termini bilan nomlaydi[16.B. 37 – 38].

Kirish bo‘laklar badiiy asarlarni to‘liqroq va estetik jihatdan ta’sirliroq ifodalanishiga xizmat qiladi va fikr butunligini ta’minlaydi. Shuning uchun, badiiy matnlarda kirish bo‘laklardan keng foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. Qiyosiy–tipologik tahlillarimiz asosida shu narsa aniqlandikki, ingliz va o‘zbek tillarida kirish bo‘lakli konstruktsiyalarni tuzilishiga ko‘ra 3 muhim turga ajratishimiz mumkin: 1) kirish bo‘lagi so‘z bilan ifodalangan konstruktsiya(construction with a parenthetical word), 2)kirish bo‘lagi so‘z birikmasi bilan ifodalangan konstruktsiya (construction with a parenthetical phrase) va 3)kirish bo‘lagi klouz(gap) bilan ifodalangan konstruktsiya (construction with a parenthetical clause). Quyida ularning har biriga to‘xtalib o‘tamiz:

1) kirish bo‘lagi so‘z bilan ifodalangan konstruktsiya(perhaps , actually, maybe, besides; balki, ehtimol, afsuski, xullas).

-Perhaps, he is too wise to jump [17. B. 13].

-Ehtimol, uning sakrab chiqayotgani ham benihoya aqlli bo‘lganidandir[18. B. 14].

2) kirish bo‘lagi so‘z birikmasi orqali ifodalangan konstruktsiya(after all, in fact, telling the truth, in my opinion; rostini aytganda, gapning po‘st kallasi, baxtga qarshi, bundan tashqari va h.k.);

- After all, I abused it much in the night when it was necessary to free and untie the various lines [17.B. 16].

-Nima bo‘lganda ham, kechasi jamiyki kalavalarni kesib, bir-biriga ulash kerak bo‘lganda, u sho‘rlik mendan ko‘p aziyat chekdi[18.B. 19].

3) kirish bo‘lagi klouz(gap)lar orqali ifodalangan konstruktsiya(as you know, as is known, according to what the man said; rostini aytsam, ma'lumingizdek, ko‘rib turganingizdek, to‘g‘risini aytsak, oling, aytaylik, boring, qo‘ying, vah.k.).

-As you know, nothing is easy in the world[17. B. 20].

-Rostini aytsam, dunyoda osonlik bilan bitadigan ishning o‘zi yo‘q[18. B. 23].

Kirish bo‘laklar yana undov so‘zlar bilan ham ifodalanadi. Undov so‘zlar gap mazmuniga emotsional bo‘yoq berib, uning pragmatik holatini o‘zgartirishi mumkin [21.B. 2].

-"Oh, you want to see Mr. McManus," he returned [19. B. 8].

Shuningdek, kirish bo‘laklar so‘zlovchining ifodalanayotgan fikrga munosabatini ko‘rsatar ekan, u so‘zlovchiga ta'sir ko‘rsatish maqsadida emotsional bo‘yoqdorligi ta'minlangan bo‘lib, ijobiy va salbiy stilistik bo‘yoqqa ega bo‘ladi:

1)ijobiy stilistik bo‘yoqqa ega: fortunately; baxtingga, baxtinga, hayriyat va boshqalar;

2) salbiy stilistik bo‘yoqqa ega: unfortunately; baxtga qarshi, essiz, afsus va boshqalar.

Shu o‘rinda, ba'zi so‘zlar kirish bo‘lak sifatida ma'lum kommunikativ ehtiyojlar sababli ishlatilishi va okkazional ma'noga ega bo‘lishi mumkin. So‘zlarning nutqiy jarayon bilan bog‘liq holda anglatgan ma'nolari okkazional ma'no bo‘lib, boshqa nutqiy vaziyatda ushbu ma'noni ifodalamaydi[22. B. 3]. Masalan:

- Then, remember he hasn't eaten since he took the bait and he is huge and needs much food [14. B. 20].

-Keyin, menbu gapni o'zimdanda o'zim o'ylab topmadim(20. B. 44).

Yuqoridagi gaplarda “then” va “keyin” so'zlari kirish bo'laklar sifatida ishlatilyapti. Lekin odatda “then” va “keyin” so'zlari ravishlar bo'lib, ko'pincha hol vazifada keladi. Ushbu gaplarda esa ma'lum nutqiy sharoitdan kelib chiqib, fikrni avvalgi fikr bilan bog'lash maqsadida ular kirish bo'laklar sifatida vergul tinish belgisi orqali ishlatilyapti va kirish bo'laklarning qo'shimcha fikrni ifodalovchi turiga misol sifatida xizmat qilyapti. V.V. Antonova kirishlarning lingvokulturologik jihatlari haqida shunday yozadi: “Parentezalar ma'lum xalqning dunyoqarashi va madaniyati haqidagi tasavvurni yaratib beradigan elementlar hisoblanadi”[23. B. 13].

Masalan, o'zbek xalq ertaklari “Bor ekan-u, yo'q ekan, qadim-qadim zamonda, biz yashagan tomonda, bir chumchuq bo'lgan ekan.....”, ingliz tilida “once upon a time.....” kabi frazeologik birliklar bilan boshlanadi va ular kirish bo'lak vazifasida keladi. Ko'rinib turibdiki, ertaklarni boshlab beruvchi kirish so'z va gaplar turli tizimdagi tillarda o'ziga xos, chunki ular madaniyatlardagi o'ziga xoslik va betakrorlikni ko'rsatmoqda. O'zbek tilidagi “gapning po'st kallasini aytganda” iborasi kirish bo'lak sifatida ko'p ishlatiladi va qisqasi degan ma'noni anglatadi. Agar ushbu ibora shundayligicha boshqa tilda ifodalansa, o'zbek tilidagi ma'no kelib chiqmaydi. Chunki bu ibora o'zbek tiligagina xosdir. Yana ingliz tilidagi “to cut a long story short” va “in a nut shell” iboralariga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, ular xullas, qisqa qilib aytganda degan ma'nolarni bildiradi. Bu iboralarni o'zbek tiliga “uzun hikoyani qisqa qilmoq”, “yong'oq po'stlog'ida” deb tarjima qilish noto'g'ridir.

Xulosa. Kirish bo'laklarning muayyan frazeologik birliklar orqali ifodalanib, u yoki bu xalq vakillarining madaniyati bilan bog'liq voqeliklarni ifodalash uchun qo'llaniladigan turlaridan kelib chiqib, ularni lingokulturemalar deb hisoblashga to'liq asos bor, chunki ular ingliz va o'zbek xalqlari tillari va madaniyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning betakror lingvokulturologik xususiyatlarini o'zlarida

voqealantiradilar; O'quv va tarjima jarayonlarida kirish bo'lakli qurilmalarga asosiy e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq, aks holda milliy tillardagi kirish bo'laklarning betakror etnolingvokul'turologik xususiyatlari tillarni o'rganuvchilar yoki tarjima bilan shug'ullanuvchilar diqqat markazidan qochishiga va natijada ular o'rganilmay va tarjima qilinmay qolishiga sabab bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Ильиш Б. The Structure of Modern English, Ленинград: издательство "Просвещение", 1971, 365 p.
2. Сайфуллаев А. Р. Ҳозирги ўзбек тилида кириш бўлак, Тошкент: «Фан» нашриёти, 1972, 257 б.
3. Столярова И.В. "Модальная характеристика вводного компонента в современном русском литературном языке", диссертация кандидата филологических наук, Ленинград, 1985, 178 с.
4. Абдурахмонов Ғ.А. Ўзбек тили грамматикаси, Тошкент: «Ўқитувчи», 1996, 256 б.
5. Ғуломов А. Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент: «Ўқитувчи», 1992, 315 б.
6. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи, Тошкент: "Ўзбекистон", 2002, 232 б.
7. Пирогова М. "Вводные компоненты в рассказах А.П. Чехова" магистерская работа, Вильнюс, 2009, 60 с.
8. Duvvallon O., Routarin S., "Parenthesis as resource in the grammar of conversation", New York: John Benjamin Publishing Company, 2012, 32 p.
9. Mc Innerney A. "The Syntax of Parenthetical Topics in English" undergraduate research thesis, Ohio State University, 2016, 42 p.
10. Хошимов Ғ. М. Гап ва унинг бўлаклари ҳамда кенгайтирувчиларига қиёсий-типологик ёндашув.//Нутқ маданияти ва узбек тилшунослигининг долзарб

муаммолари.Республика илмий-амалий аниқумани материаллари, Андижон, 2019, 73-81 бетлар

11. Бархударов Л.С. Штелинг, Грамматика Английского Языка, Москва: издательство литературы на иностранных языках, 1960, 425 с.
12. Абдурахмонов Х. Рафиев А. Шодмонкулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси, Тошкент: “Ўқитувчи”, 1992, 256 б.
13. Сайфуллаев А.Р. Взаимоотношения вводных членов предложения с другими синтаксическими категориями //Тюркское языкознание, Ташкент: Фан, 1985, Б. 178-181.
14. Теодор Д. “Sister Carrie”, Philadelphia: University of Pennsylvania press, 1981, 643 p.
15. Теодор Д. “Бахтиқаро Керри” / Носиров Э. таржимаси, Тошкент: “Шарқ”, 2007, 255 б.
16. Хошимов Ғ. М. Типология сложных предложений разносистемных языков, Ташкент: “Фан”, 1991, С.–106 с.
17. Хемингуэй Э. “The old man and the sea”, New York, Maple press, 2013, 52 p.
18. Хемингуэй Э. “Чол ва денгиз” / Ғофуров И. таржимаси, Тошкент: “Ёш гвардия” нашриёти, 1986, 56 б.
19. Маркуез Г. “One hundred years of solitude”, New York: Avon Books, 1970, 201 p.
20. Маркуез Г., “Ёлғизликнинг юз йили”/ Жўрабоев А. Таржимаси, Тошкент: “Шарқ” 2014, 483 б.
22. Раҳимов У. Прагматик синонимия //Ўзбек тили ва адабиёти, Андижон, 2015, №5.
23. Антонова В.В. “О лингвокультурологическом потенциале синтаксических конструкций русского языка(на примере парантезы)//Русский и иностранные языки и методика их преподавания, Москва, 2014, №4, с.13-16